

بچه خوانی

نخستین کتاب‌های مصور کودک
و فرهنگ عامه در ایران^۱

ورود صنعت چاپ در قرن سیزدهم / نوزدهم به ایران نقطه عطفی در تحول اطلاع‌رسانی و آموزشی در ایران بود. ابتدا چاپ سربی وارد ایران شد و سپس چاپ سنگی به‌نحوی گسترده جای آن را گرفت. شماری از اقسام کتاب‌های چاپ سنگی را، از کتاب‌های علوم دینی گرفته تا علوم طبیعی و داستان و ... مصور بود. گذشته از نمونه‌های متعدد کتاب‌های چاپ سنگی مصور، فهرست‌های کتب در دوره قاجاریه نیز این ادعا را تأیید می‌کند. اگرچه این فهرست‌ها همه اطلاعات کتاب‌ها را در اختیار قرار نمی‌دهد، انواع متون چاپی از نظر موضوع و شمار عناوین چاپی در هر موضوع را به دست می‌دهد.

از جمله موضوعات کتاب‌های چاپ سنگی دوره قاجاریه داستان‌های عامیانه است که بسیاری از آنها در آن دوره برای نخستین بار مکتوب شد. نوعی از این داستان‌ها که خاص کودکان بوده به «بچه‌خوانی» شهرت داشته است. با توجه به علاقه دیرینه ایرانیان به تصویر کردن کتاب، کتاب‌های بچه‌خوانی را هم مصور کردند. شاید کتاب‌های بچه‌خوانی نخستین نمونه تصویرسازی گسترده آثار فرهنگ عامه باشد. کتاب‌های مصور که زمانی تنها در اختیار شاهان و درباریان و کتابخانه‌های سلطانی بود، در این دوره در اختیار عوام قرار گرفت. در این مقاله، نخست واژه بچه‌خوانی و فرهنگ آن را معرفی می‌کنیم. سپس با توجه به تحقیقاتی که در این زمینه و همچنین درباره ادبیات عامیانه صورت گرفته است، به تفاوت این گونه ادبی با سایر گونه‌های ادبیات داستانی می‌پردازیم. سرانجام خواهیم کوشید با بررسی برخی از نمونه‌های داستان‌های بچه‌خوانی، هم از لحاظ تصویری و هم از لحاظ محتوایی، این بخش از فرهنگ عامیانه را، که تا کنون چنان‌که باید شناسانده نشده است، دوباره معرفی کنیم.

۱. ورود چاپ به ایران و رواج آن

ایران در اوایل سده سیزدهم / نوزدهم، به‌ویژه در بی شکست‌هایش از روسیه در خلال سال‌های ۱۲۱۷-۱۲۳۱ق/ ۱۸۰۳-۱۸۱۵م، چندان ثبات و قوتی نداشت؛ به نحوی که عباس میرزا نایب‌السلطنه از اوضاع آن به «زندگی در جهل و بی‌خبری شرم‌آور» یاد می‌کند. شناخت چنین وضعی بود که عباس میرزا را به مجموعه

داستان‌های عامیانه در ایران پیشینه‌ای دراز دارد. با ورود صنعت چاپ به ایران و رواج آن در دوره قاجاریه، شماری از این داستان‌ها، که به سبب کاربرد بسیاری از آنها برای کودکان به «بچه‌خوانی» شهرت یافت، به طبع رسید و مصور شد. فهرستی سه‌صفحه‌ای از کتاب‌های چاپ سنگی نیمه دوم سده سیزدهم هجری، به نام «فهرست حاج موسی»، به پیوست کتاب گنجینه نشاط، به دست ما رسیده است که در بخشی از آن، با عنوان «بچه‌خوانی»، عناوین کتاب‌های بچه‌خوانی طبع‌شده ذکر شده است.

این کتاب‌ها قطع‌های گوناگونی دارد؛ از قطع وزیری کوچک تا نیم‌ریبی. نوع تصویرگری این کتاب‌ها هم متفاوت است: تصاویر برخی از آنها کوچک است؛ در برخی از آنها، نقاشی سطحی گسترده از صفحات را به تصویر اختصاص داده است؛ و در برخی دیگر، صفحه‌های مستقل را به تصویر پرداخته است. اندکی از نقاشی‌ها رقم نقاش و تاریخ دارد.

این کتاب‌ها را می‌توان از نظر موضوع به چند دسته تقسیم کرد: داستان‌های بلند عامیانه، منظومه‌های اندرزی و تشلیلی و اخلاقی، منظومه‌های عاشقانه، منظومه‌های عرفانی و اخلاقی، کتاب‌های آموزشی، داستان‌های منظوم که براساس زندگی امامان (ع)، داستان‌های سرگرم‌کننده با پیام اخلاقی، حکایت‌های اخلاقی، اعتقادات و باورهای عامیانه، کلام شیعه.

همچنان‌که بین ادبیات عامه و ادبیات کودکان نمی‌توان حد فاصلی قاطع تعیین کرد، نمی‌توان مخاطبان کتاب‌های بچه‌خوانی را به کودکان منحصر شمرد. کتاب‌های بچه‌خوانی فصل مشترک کتاب‌های کودکان و کتاب‌های عامیانه است.

بچه‌خوانی از فرهنگی منسوخ حکایت می‌کند که شکل‌گیری و بقای آن به جمع شدن در خانه یا در مکان‌های جمعی عمومی برای شنیدن قصه وابسته است و امروز دیگر کمتر اثری از آن به چشم می‌خورد.

۱۸۱۵م، عباس میرزا پنج نفر را به سرپرستی داری به انگلستان فرستاد. این اشخاص عبارت بودند از: میرزا صالح شیرازی، میرزا سیدجعفر، میرزا محمدجعفر، میرزا رضا سلطان توب‌خانه، استاد محمدعلی.

میرزا صالح شیرازی در اروپا فن چاپ آموخت و در بازگشت از انگلستان به سال ۱۲۳۵ق / ۱۸۱۹م دستگاه چاپی با خود به ایران آورد. پیش از او، در زمان شاه عباس اول صفوی، ارمنیان نخستین دستگاه چاپ را به ایران آورده بودند؛ اما پادشاه صفوی از کار چاپ حمایت نکرد. اندکی پیش‌تر هم، در حدود سال ۱۲۳۳ق، میرزا زین‌العابدین، با حمایت عباس میرزا، دستگاه چاپی آورده و در تبریز برپا کرده بود.^۲

۲. واژه بچه‌خوانی

واژه بچه‌خوانی که بی‌شک در دوره قاجار، بیشتر به صورت «بچه‌خانی»، متداول بوده در هیچ‌یک از لغت‌نامه‌ها و دانشنامه‌های فارسی وارد نشده است.

بچه‌خوانی مرکب است از دو پاره «بچه» و «خوانی». در لغت‌نامه دهخدا، بچه به معنی کودک، طفل، ولید، و کودک نارسیده آورده شده است. «خوانی» از مشتقات «خواندن» است. در دوره قاجار آن را به تسامح «خانی» می‌نوشتند؛ زیرا در آن زمان حذف واو معدوله مرسوم بود.

در دایرةالمعارف فارسی مصاحب، مدخل «بچه‌خوانی» نیست؛ اما در ذیل مدخل «بچه‌خوان» چنین آمده است:

هر یک از جوانانی که در تعزیه عموماً نقش فرزندان اولیاء یا هواداران آنها را بازی می‌کنند؛ مثل قاسم فرزند امام حسن (ع)، سکینه دختر امام حسین (ع)، و طفلان مسلم).

پیداست که این معنا از «بچه‌خوانی»، یعنی ایفای نقشی در تعزیه نظیر «امام‌خوانی»، در این مقاله مقصود ما نیست. پس از ورود صنعت چاپ و گسترش آن، انبوهی از کتاب‌های باسهم‌شده به وجود آمد. متأسفانه هنوز تعداد دقیق کتب مطبوعه، چه به طریق چاپ سنگی و چه چاپ سری، بر ما معلوم نیست؛ اما بر مبنای یکی از معتبرترین فهرست‌های در دسترس، می‌توان حدس زد که کتب چاپ‌شده تا چه اندازه متنوع بوده است.

در روزنامه دولت علیه ایران، ش ۵۷۵ (پنجشنبه

خبر

منتخب آذربایجان

این روزها در حرکت آسمان است و بجز در افق‌ها روای هیچ کسبانی نمی‌خواهند شد و اندر این وقت
 شرفی نبرد از دست نرزان‌ها حاصل بود و با هم با ما شده و از روی عقیده و بیست و شش شیرازی چه می‌ماند
 پرست خود را بشیرید و غنچه ایجات را آنست که در روز و در پاره و در دلش این برپا شد
 این زمان بیستم می‌نمود و غنچه ای خاد و در روز با زده هم حکم خارج ستودند و باز دست هم
 برانده بودند و ده که که آدی خود را از کمرش هم برانداخته و شش نفر از آن‌ها را با یک‌دیگر که که آدی خود
 که خود را به نرنگ زدند و در وقت را که با غنچه ای رسیده خود نیز با هم در وقت بر افغان می‌نمود
 چهار نفر از پدران حال نیز چه می‌نمود و به صورت سواد هم
 شده بود

اعلان دیگر

این روزها در حرکت آسمان است و بجز در افق‌ها روای هیچ کسبانی نمی‌خواهند شد و اندر این وقت
 شرفی نبرد از دست نرزان‌ها حاصل بود و با هم با ما شده و از روی عقیده و بیست و شش شیرازی چه می‌ماند
 پرست خود را بشیرید و غنچه ایجات را آنست که در روز و در پاره و در دلش این برپا شد
 این زمان بیستم می‌نمود و غنچه ای خاد و در روز با زده هم حکم خارج ستودند و باز دست هم
 برانده بودند و ده که که آدی خود را از کمرش هم برانداخته و شش نفر از آن‌ها را با یک‌دیگر که که آدی خود
 که خود را به نرنگ زدند و در وقت را که با غنچه ای رسیده خود نیز با هم در وقت بر افغان می‌نمود
 چهار نفر از پدران حال نیز چه می‌نمود و به صورت سواد هم
 شده بود

اصلاحاتی برانگیخت؛ از اصلاح قشون گرفته تا اصلاح امور فرهنگی. او این اصلاحات را در آشنایی با فنون جدید می‌جست و به‌رغم مخالفت‌ها^۲ بدین کار اهتمام کرد. از جمله اقدامات او فرستادن جوانانی به اروپا برای تحصیل بود.

ابتدا رایزنی‌هایی بین دولت ایران و فرانسه برای اعزام دانشجو صورت گرفت، که پس از تیرگی روابط ایران و فرانسه بی‌نتیجه ماند. سپس در پی فرصتی که بعد از امضای پیمان دوستی ایران و انگلستان در سال ۱۲۳۳-۱۲۳۴ق / ۱۸۰۹م دست داد، اولین دانشجویان را به انگلستان فرستادند. در ادامه، به سال ۱۲۳۰-۱۲۳۱ق /

۱. اعلان انتشار کتاب گنجینه نشاط و فهرست حاج موسی، روزنامه دولت علیه ایران، ش ۵۷۵ (۱۵ ربیع‌الثانی ۱۲۸۲ق)

۱۵ ربیع‌الثانی ۱۲۸۲ق) آگهی انتشار کتاب گنجینه عبدالوهاب معتمدالدوله (نشاط اصفهانی) منتشر شده، که در آن به فهرستی از کتاب‌های به چاپ رسیده به دست حاج موسی اشاره شده است (ت۱). متن اعلان چنین است:

از جمله کتابی که این روزها از چاپ بیرون آمده است گنجینه مرحوم میرزا عبدالوهاب معتمدالدوله، علیه‌الرحمه، است که تا به حال به این خوبی کمتر کتابی چاپ شده است. علاوه بر گنجینه، فهرست جمیع کتاب‌هایی که به چاپ رسیده است در آخر همین کتاب مستطاب ثبت است؛ و از آنجا معلوم می‌شود که چقدر کتاب طبع گردیده است. در سرای فردوس، در اتاق خیرالحاج حاجی موسی، دانه‌[ی] دوازده‌هزار فروخته می‌شود.

فهرست یا کتاب‌نامه حاج موسی با کتاب‌های فقهیه و اصولیه آغاز می‌شود. در ادامه آن، کتب طب و حدیث و اخبار، در دو بخش فارسی و عربی، می‌آید. در پایان فهرست، عنوان دیوانات و کتاب‌های قصه و حکایت آمده است، که عنوان «بچه‌خانی» (بچه‌خوانی) پایان بخش آنهاست.

در ذیل «بچه‌خانی» در این فهرست، این عنوان‌ها آمده است:

حسین کرد، نوش‌آفرین، خاورنامه، ناز [و] نیاز، بهرام [و] گلندام، موش [و] گریه، لیلی [و] مجنون، شیرین [و] فرهاد، دله‌ختار، دزد [و] قاضی، رعنا [و] زیبا، خزان [و] بهار، نصاب ترکی، هفت کتاب، گلشن عطارد، گلستان ارم، رند و زاهد، چهل طوطی، ضریح خزاعی، معراج‌نامه، حیدربیک، توبه نصح، کلثوم‌ننه، محمد حنفیه، یوسف [و] زلیخا، جواهرالعقود [جواهرالعقول]، شیرویه، قهرمان، هرمز، هزار مسئله، چار درویش، سراج المنیر، احمد جول.

۳. پیشینه مطالعه بچه‌خوانی

گویا موضوع بچه‌خوانی را در روزگار ما نخست صادق هدایت مطرح کرده است. هدایت بر مقاله‌اش با عنوان «فولکلر یا فرهنگ توده»، که در شماره‌های دوم تا ششم سال دوم مجله سخن چاپ شد، حاشیه‌ای نوشته و در آن از داستان‌هایی نام برد که بعضی از آنها با داستان‌هایی

کتاب اولی		کتاب دوم	
زاد المعاد	حکایت‌های اخلاقی	زاد المعاد	حکایت‌های اخلاقی
سینه‌جاده	سینه‌جاده	سینه‌جاده	سینه‌جاده
در سینه‌جاده	سینه‌جاده	در سینه‌جاده	سینه‌جاده
مغلق‌باز	سینه‌جاده	مغلق‌باز	سینه‌جاده
سینه‌جاده	سینه‌جاده	سینه‌جاده	سینه‌جاده
سینه‌جاده	سینه‌جاده	سینه‌جاده	سینه‌جاده

دیوانات

کلیله و دمنه	دوازده هزار	کلیله و دمنه	دوازده هزار
قصه‌ها	سینه‌جاده	قصه‌ها	سینه‌جاده
سراج حسنی	سینه‌جاده	سراج حسنی	سینه‌جاده
سینه‌جاده	سینه‌جاده	سینه‌جاده	سینه‌جاده

قصه و حکایت

پند نامه	سینه‌جاده	پند نامه	سینه‌جاده
سینه‌جاده	سینه‌جاده	سینه‌جاده	سینه‌جاده

بچه‌خوانی

حسین کرد	نوش‌آفرین	خاورنامه	ناز [و] نیاز
سینه‌جاده	سینه‌جاده	سینه‌جاده	سینه‌جاده
سینه‌جاده	سینه‌جاده	سینه‌جاده	سینه‌جاده

۲. میرزا عبدالوهاب معتمدالدوله اصفهانی، گنجینه نشاط، ۱۲۸۱ق

که در فهرست حاج موسی ذیل عنوان «بچه‌خانی» آورده شده بسیار نزدیک است؛ مانند داستان‌های چهار درویش، نوش‌آفرین، قهرمان، حیدربیک (ت۳). البته او فرصت نیافت که این حاشیه دست‌نویس را چاپ کند. محمدجعفر محبوب نیز به گونه ادبی «بچه‌خوانی» توجه کرده است:

در فهرست انتشارات کتابخانه‌ها، قسمتی از کتاب‌ها تحت عنوان «بچه‌خوانی» معرفی شده بود. مراد از «بچه‌خوانی»

بچه‌خوانی: نخستین کتاب‌های کودک

طبع شده است؛ یکی به سال ۱۲۸۱ق تهیه شده است و دیگری به سال ۱۲۸۲ق. چنانکه در تصویر ۴ دیده می‌شود، انتهای فهرست در این دو نسخه تفاوت دارد. در نسخه ۱۲۸۱ق، آخرین عنوان داستان/حمد جولاست؛ اما در نسخه ۱۲۸۲ق، پس از این عنوان‌های دیگری هست که برخی از آنها تکراری است و برخی دیگر ربطی با بخش بچه‌خوانی ندارد. سیدعلی کاشفی خوانساری این تکراری بودن برخی از عناوین را ناشی از طبع‌های گوناگون کتاب به دست ناشران مختلف و نیز سهو کاتب می‌داند.^۱

در انجامة نسخه ۱۲۸۲ق، جمله نامفهوم آمده است: «از برای بچه‌خوانی لازم شد شماره از برای اخوان دینی بخرند شایع معلوم گردد.» و به دنبال آن نام جبار مقدم و تاریخ ۱۳۲۸ق درج شده است. از اینجا، گمان می‌رود که شخصی به نام جبار مقدم در سال ۱۳۲۸ق در نسخه دوم حاج موسی تصرف کرده و عنوان‌هایی به صورت دست‌نویس بدان افزوده و به همین صورت به کتاب‌های تاریخ ادبیات کودکان در روزگار ما راه یافته است. به همین سبب، اساس کار ما همان نسخه نخست و دست‌نخورده فهرست حاج موسی (۱۲۸۱ق) است که ۳۳ عنوان کتاب بچه‌خوانی در بر دارد.

۴. محتوا و تصاویر داستان‌های بچه‌خوانی

بررسی یکایک کتاب‌های بچه‌خوانی در این مقاله نمی‌گنجد که به بررسی تک تک این نسخه‌ها از لحاظ داستانی و تصویری پرداخته شود. از بین این سی‌وسه عنوان، تنها به نسخه‌های مهم‌تر می‌پردازیم.

دو کتاب حسین کرد و نوش‌آفرین از دیگر کتاب‌های بچه‌خوانی در فهرست حاج موسی حجم بیشتری دارد. داستان حسین کرد از آن دست داستان‌هایی است که هم در بین بزرگسالان طرف‌دار دارد و هم در بین کودکان. قطع وزیری کوچک (۱۵×۲۱سم) در میان این کتاب‌ها بیشتر است؛ اما بسیاری از آنها قطع‌های بزرگ‌تر یا کوچک‌تر دارند. از جمله آنها کتاب حیدریبیک و هفت کتاب قطع نیم‌ربعی (۱۰×۱۸سم) دارند. در بین این کتاب‌ها، فقط در کتاب حسین کرد است که طراح جای به‌نسبت وسیعی را به تصاویر داستان اختصاص داده است (ت ۵). معراج‌نامه هم تنها کتابی است که در

تصویر
تکراری که
در نسخه ۱۲۸۲
ق درج شده است
و در نسخه ۱۲۸۱
ق درج نشده است.
سوار بر اسب
و
عقاب شکاری
و
کودک و زن
و
خانه و درخت

ش

ت ۵. حسین کرد، قرن
سیزدهم هجری

آن یک صفحه کامل به تصویر اختصاص یافته است؛ و آن، تصویر حضرت رسول اکرم (ص) در حال ورود به بهشت است (ت ۶).

از معدود هنرمندانی که رقمشان در تصاویر کتاب‌های بچه‌خوانی درج شده نقاشی به نام علی قلی خوبی است که تصاویر دو کتاب چهل طوطی و گلستان ارم از اوست. دیگری عطاءالله است که تصاویر نسخه‌های داستان حسین کرد شبستری اثر اوست. نقاش داستان ناز و نیاز هم کسی به نام نصرالله است.^۱

از مجموعه کتاب‌های بچه‌خوانی، دو کتاب نصاب ترکی و گلشن عطار در مربوط به آموزش صنایع ادبی است. تنها نویسنده‌ای که دو کتاب از او در فهرست کتب «بچه‌خوانی» حاج موسی آورده شده کاشف شیرازی (قرن یازدهم هجری) است، که خزان و بهار و سراج المنیر اثر اوست.

ت. ۶. معراج‌نامه، تصویر
بهشت، ۱۲۶۸ ق

گلستان ارم، یوسف و زلیخا، حیدر بیک
- منظومه‌های عرفانی و اخلاقی:
هفت کتاب، توبه نصوح
- کتاب‌های آموزشی:
نصاب ترکی و گلشن عطارد
- داستان‌های منظوم که براساس زندگی امامان (ع) شکل
گرفته است:
خاورنامه، معراج‌نامه، ضریر خزاعی، محمد حنفیه.
- داستان‌های سرگرم‌کننده با پیام اخلاقی:
دزد و قاضی، جواهر العقود (العقول)، چهل طوطی.
- حکایت‌های اخلاقی:
خزان [و] بهار، سراج‌النیر.
- اعتقادات و باورهای عامیانه:
کلثوم‌ننه.

- کلام شیعه:
هزار مسئله، که مجموعه سؤالاتی است که عوام درباره
ائمه (ع) می‌پرسند و آقای افضل به آنها پاسخ می‌گوید.
- از موضوع کتاب احمد جولا اطلاع کافی در دست
نیست.

نکته مهمی که در اینجا باید به آن اشاره شود
اشتباه برخی از محققان در یکی پنداشتن داستان رعنا [و]
زیبا با کتاب دیگری به همین نام از برخوردار بن محمود
فراهی (قرن دهم هجری) است. داستان رعنا و زیبا
داستانی عاشقانه است؛ اما کتاب رعنا و زیبای فراهی،
که محبوب القلوب و شمس و قهقهه هم نام دارد، درباره
داستان‌های عرفانی در اخلاق و آداب زندگی است.
کتاب فراهی در تحریر اول رعنا و زیبا نام داشته و در
تحریر دوم محفل آرا و در تحریر سوم محبوب القلوب عنوان
گرفته است. آقای اولریش مارزولف نیز در کتاب خود
در معرفی کتاب رعنا و زیبا، نویسنده آن را برخوردار بن
فراهی معرفی کرده است.^{۱۱} اگر منظور ایشان از کتاب رعنا
و زیبا همان کتابی باشد که در ذیل عنوان بچه‌خوانی آورده
شده است، باید گفت که متأسفانه دچار اشتباه شده‌اند؛
زیرا چنان‌که در تصویر ۷ دیده می‌شود، نویسنده منظومه
عاشقانه رعنا و زیبا میرزا حسن خان انصاری است.
در بین کتاب‌های بچه‌خوانی، کلثوم‌ننه اهمیت
بسیاری دارد. نویسنده کتاب، آقا جمال خوانساری (ف
۱۲۲۱ یا ۱۲۲۵ ق) از اندیشمندان دوره صفویه است.

آثاری که در ذیل عنوان بچه‌خوانی در فهرست
حاج موسی ذکر شده در دوره قاجاریه به طبع رسیده، اما
در دوره‌های گوناگون نوشته شده است؛ از موش و گریه
عبید زاکانی (قرن هشتم هجری) تا رعنا [و] زیبا (احتمالاً
در دوره قاجاریه). کتاب‌های بچه‌خوانی را می‌توان به این
دسته‌ها تقسیم کرد:
- داستان‌های بلند عامیانه:
حسین کرد، نوش‌آفرین، بهرام [و] گلندام، دله‌مختار،
شیرویه، قهرمان، هرمن، چار درویش
- منظومه‌های اندرزی و تمثیلی و اخلاقی:
موش و گریه، زند و زاهد
- منظومه‌های عاشقانه:
ناز و نیاز، لیلی و مجنون، شیرین و فرهاد، رعنا [و] زیبا،

کتاب رغوا و زینا تصنیفات میرزا حسنخان انصاری
المخلص به ثمر الاضعفانی امیر

بسم الله الرحمن الرحيم

ای نفس نگار کاخ دلکش سازم بزبان جو نامه آفا ای که تو دو کون شد منظر کی و هم برودات تو باشد ز تو جمله آفرینش ای که تو ز نامه کسب دارم ای عالم و آدم از تو موجود ای از تو شده فلک زمین	قصه هکی ز تو نقش بر نام تو نامه میکشم باز مانده شد از تو شرح اعظم این راه خسر و گنج کند طی جبران ز صفت اهل نفس کار همه باید از تو انجام بود در رحمت تو مسدود بر جمله محب ایشان معین
---	--

این کتاب مملو از خرافات است؛ اما از نگاه انتقادی نویسنده به زمانه خود حکایت می‌کند. اولین چاپ این کتاب مربوط به سال ۱۲۵۰ ق است. از جمله موضوع‌هایی که در کتاب کلثوم‌ننه آورده شده است، دغدغه دختران برای ازدواج و به خانه بخت رفتن است. این دغدغه در بسیاری از باورهای کلثوم‌ننه خود را نشان می‌دهد؛ از قبیل روزه مرتضی علی، رفتن به بالای منار برنجی و شکستن گردو، ابریشم سبز به سوزن کردن، و در لباس عروس دوختن. صادق هدایت این کتاب را از بهترین منابع بررسی فرهنگ عامه شمرده است (ت ۸).^{۱۱}

نتیجه

فهرست حاج موسی از جامع‌ترین فهرست‌های کتاب‌های

کتاب کلثوم ننه من تالیفات آقا جمال خواجسته الله علیه

بسم الله الرحمن الرحيم

برائیده ضمیر خوان ایمانی پوشیده نماند که این محشر است در بیان اقوال و افعال زینا و واجبات و مندوبات و محرمات و مکروهات و مباحات ایشان و این مشرب است بر مقدر و سازنده باب و خاتمه و مستی است بقایه انسا اما مقدر در بیان اسمی علما و فضلا و فقها و فضیلت آنها که افضل صهای زمان نج نغز اول لبی است
زیب دو تیم کلثوم ننه خادبان آغا چهارم با جمعی یاسن
سجده بزم آرا آنچه از اقوال و افعال بجا باشد نهایت وثوق دارد و محفل
آرام است بجز از این خنجر فقها و علما بسیارند ذکر آنها موجب طول کلام میشود
بدانکه هرگز نستی داشته باشد و پیری و خرافات او را در یافته باشد افعال و
اقوال او وثوق تام دارد و هرگز یک خلاف فرموده ایشان کند آثم و گناه کار باشد
باب اول در بیان وضو و غسل و تیمم باب دوم در بیان نماز
باب سیم در بیان روزه باب چهارم در بیان نكاح

ت ۷. (راست) رعنا
و زینا، قرن سیزدهم
هجری
ت ۸. (چپ) کلثوم‌ننه.
۱۲۹۵ ق

چاپ سنگی است، که در سال‌های ۱۲۸۱ و ۱۲۸۲ هـ ق در انتهای کتاب گنجینه نشاط آورده شده است. در این فهرست، کتاب‌ها به طرز شیوا از لحاظ سبک و موضوع طبقه‌بندی شده است. یکی از گونه‌هایی که شاید تا کنون چنان‌که باید معرفی نشده است کتاب‌هایی است که تحت عنوان بچه‌خانی (بچه‌خوانی) در انتهای این فهرست ذکر شده است. آثاری که ذیل این عنوان قرار می‌گیرد، هم از لحاظ تاریخی و هم از لحاظ موضوعی به چند شاخه قابل تقسیم است. تاریخ تدوین این آثار بین قرن هفتم تا سیزدهم هجری قمری است و به لحاظ موضوعی، هم

بچه‌خوانی: نخستین کتاب‌های کودک

کافران است؛ برخی از آنها کتاب‌های آموزشی برای نوآموزان و اطفال مکتب‌خانه است؛ و برخی دیگر قصه عاشقی شخصیت‌های خیالی است که در راه وصال محبوب با دیوان و عفریته‌ها می‌جنگند.

موجودات غیرطبیعی و اساطیری‌ای مثل دیو و جن و پری و مرغان افسانه‌ای ریشه در همان اعتقادات و خرافه‌هایی دارند که در بستر طبقه عوام جامعه شکل می‌گیرد. این موجودات در بیشتر داستان‌های دسته‌آخر حضور می‌یابند و بلکه حضور آنان بن‌مایه این داستان‌ها را تشکیل می‌دهد.

طرح بسیاری از داستان‌های بچه‌خوانی تابع الگوهای تکراری است که شاید بتوان از آنها به سرنمون‌های مردم ایران راه برد. مثلاً پادشاهی صاحب فرزندی نمی‌شود؛ پس از نذر و نیاز بسیار، خداوند به او فرزندی عطا می‌کند؛ این فرزند چون به سن رشد می‌رسد، برای رسیدن به هدف و آروزی خود، که معمولاً وصال معشوق است، از پدر می‌بُرد و ترک کاشانه می‌کند؛ در این راه، پس از جنگاوری و رشادت بسیار، که ماجرای تکراری و یکنواخت دارد، موفق می‌شود؛ سرانجام پدر جای خود را به پسر می‌بخشد و خود خرقة درویشی به تن می‌کند و به عبادت مشغول می‌شود.

در بیشتر داستان‌های بچه‌خوانی از شیوه «در بر گیری»، قصه‌ای که از درون قصه دیگر پدید می‌آید، استفاده شده است.

همچنین برخی از داستان‌های بچه‌خوانی بر داستان‌های دیگر اثر گذاشته‌اند؛ مثلاً رد پای محمد حنفیه را می‌توان در داستان ضریح خُزاعی — داستان انتقام از قاتلان امام حسین (ع) — مشاهده کرد. از این گذشته، اثر داستان‌های بچه‌خوانی بر دیگر داستان‌های طبع‌شده مذکور در فهرست حاج موسی (بخش قصه و حکایت) دیده می‌شود. از جمله آنها، تأثیر داستان قهرمان (در بخش بچه‌خوانی) بر داستان رموز حمزه (در بخش قصه و حکایت) است. یکی از صحنه‌هایی که هم در داستان رموز حمزه و هم در داستان قهرمان آمده حضور سیمرغ است که در آن، قهرمان با پاره‌پاره کردن اژدهایی که قصد خوردن جوجه‌های سیمرغ را دارد آنها را نجات می‌دهد و سیمرغ به پاداش آن او را از هفت دریا می‌گذراند (ت ۱۰). از نمونه وقایع خارق‌العاده دیگر در این داستان می‌توان

ت ۹. (بالا) پرده‌دار، بیرون مسجد جمعه زواره، عکاسی ناشناس
ت ۱۰. (پایین) قهرمان، ۱۲۷۰ ق

کتاب‌های آموزشی و هم آثار سرگرم‌کننده و داستانی را در بر می‌گیرد. اگرچه کتاب‌های بچه‌خوانی در اصل کتاب کودک است؛ همچنان‌که بین ادبیات عامه و ادبیات کودکان نمی‌توان حد فاصلی قاطع تعیین کرد، نمی‌توان مخاطبان کتاب‌های بچه‌خوانی را به کودکان منحصر شمرد. کتاب‌های بچه‌خوانی فصل مشترک کتاب‌های کودکان و کتاب‌های عامیانه است.

ریشه این نوع از داستان‌ها و قصه‌ها را، که اغلب در محافل نقل می‌شده است، می‌توان همان سنت شفاهی نقل قصه و همچنین نقالی و پرده‌خوانی دانست که در دوره صفویه با رسمیت یافتن مذهب شیعه رواج یافت (ت ۹). بچه‌خوانی از فرهنگی منسوخ حکایت می‌کند که شکل‌گیری و بقای آن به جمع شدن در خانه (در پای کرسی) یا در مکان‌های جمعی عمومی برای شنیدن قصه و افسانه وابسته است و امروز دیگر کمتر اثری از آن به چشم می‌خورد.

برخی از کتاب‌های بچه‌خوانی شامل داستان‌های قرآنی و شرح جنگاوری و دلاوری اولیای دین در برابر

از مرکب قهرمان یاد کرد که حیوانی است تک‌شاخ با چهار چشم و شش پا و دُم طاووس. از اینجا می‌توان چنین استنباط کرد که خود داستان قهرمان تا حدودی از شاهنامه فردوسی اثر پذیرفته است.

بررسی کتاب‌های بچه‌خوانی علاوه بر اینکه منبعی ارزنده از داستان‌های عامیانه را در اختیار می‌دهد که در حال فراموشی است، از لحاظ بررسی فرهنگ عامه و عقاید و شیوه زندگی توده مردم نیز بسیار مهم است. □

کتاب‌نامه

ابراهیمی، نادر. *مقدمه‌ای بر مصورسازی کتاب کودکان*. تهران: آگاه، بی‌تا.

اتحاد، هوشنگ. *پژوهشگران معاصر ایران*. تهران: فرهنگ معاصر، ۱۳۷۸.

افشار، ایرج. «مطالعات هدایت در ادبیات گذشته و فرهنگ عامیانه». در: *جهان نو*، سال ۱، ش ۱۳ (خرداد ۱۳۳۰).

انصاری، میرزا حسینخان، متخلص به ثمر اصفهانی. *رعنا زیبا* (چاپ سنگی). بی‌تا، بی‌تا.

بابازاده، شهلا. *تاریخ چاپ در ایران*. تهران: طهوری، ۱۳۷۸.

بلوکیاشی، علی. «در فرهنگ خود زیستن و به فرهنگ های دیگر نگریستن». در: *کلک*، ش ۷ (مهر ۱۳۶۹).

بهنام، جمشید. *ایرانیان و اندیشه تجدد*. تهران: فرزانه روز، ۱۳۷۵.

حسینی، عباس. *بچه‌خوانی زمینه‌ای برای آشنایی بیشتر دیداری و شنیداری عامه مردم با فرهنگ عامیانه ایرانی* (پایان‌نامه کارشناسی ارشد نقاشی، با راهنمایی سیدحسین شهرستانی و کامران فانی). تهران: دانشگاه هنر، شهریور ۱۳۸۷ (منتشر نشده).

خوانساری، آقا جمال. *کلنومنه* (چاپ سنگی). تهران: کارخانه کربلایی محمدحسین، ۱۲۹۵ق.

روزنامه دولت علیه ایران. ج ۲، ش ۵۷۵ (پنجشنبه ۱۵ ربیع‌الثانی ۱۳۸۲ق).

رینگر، مونیکا. *آموزش، دین، و گفت‌وگو اصلاح فرهنگی در دوران قاجار*. ترجمه مهدی حقیقت‌خواه. تهران: ققنوس، ۱۳۸۱.

قائمیان، حسن. *نوشته‌های پراکنده صادق هدایت*. تهران: جامعه‌داران، ۱۳۸۳.

مارزولف، اولریش. *طبقه‌بندی قصه‌های عامیانه*. ترجمه کیکاووس جهاننداری. تهران: سروش، ۱۳۷۶.

محبوب، محمدجعفر. «ادبیات عامیانه ایران». در: *مجموعه مقالات درباره*

افسانه‌ها و آداب و رسوم مردم ایران. به کوشش حسن ذوالفقاری. تهران: چشمه، ۱۳۸۲.

محمدی، محمدهادی و زهره قاینی. *تاریخ ادبیات کودکان*. تهران: بنیاد پژوهشی تاریخ ادبیات کودکان ایران و چیستا، ۱۳۷۹.

ناشناس. *معراج‌نامه* (چاپ سنگی). بی‌جا: بی‌تا، ۱۲۶۸ق.

هدایت، صادق. *نیرنگستان*. تهران: جاویدان، ۲۵۳۶.

سخن. دوره ۳، ش ۶ و ۷ (آذر و دی ۱۳۲۵).

سلطانی، محمدعلی. «گزارشی از عقاید النساء». در: *آئینه پژوهش*، سال ۱۰، ش ۵۵ و ۵۶ (فروردین و تیر ۱۳۸۷).

عنصری، جابر. «حسین کرد شبستری». در: *صنعت چاپ*، سال ۱۴، ش ۱۵۵ (آبان ۱۳۷۴)، ۶۴-۶۵.

کاشفی خوانساری، سیدعلی. «بچه‌خوانی‌های قرن سیزدهم». در: *پژوهش‌نامه ادبیات کودک و نوجوان*، ش ۲۵ (تابستان ۱۳۸۰).

ناشناس. *حسین کرد* (چاپ سنگی). به اهتمام سیدابوالقاسم و میرزا ابوالحسن. بی‌جا: بی‌تا، بی‌تا.

ناشناس. *قهرمان* (چاپ سنگی). تهران: کارخانه محمدابراهیم شیرازی، ۱۲۸۱ق.

نجفی، ابوالحسن. *فرهنگ فارسی عامیانه*. تهران: نیلوفر، ۱۳۷۸.

نفیسی، سعید. «صنعت چاپ مصور در ایران». در: *پیام نو*، دوره ۲، ش ۵ (فروردین ۱۳۲۵).

Diba, Leyla S. and Maryam Ekhtiar (eds.). *Royal Persian Paintings, the Qajar Epoch 1785-1925*. New York: Brooklyn Museum of Art, 1998.

Marzolph, Ulrich. *Narrative Illustration in Persian Lithographed Books*. Leiden, Boston, and Koln: Brill, 2001.

پی‌نوشت‌ها:

۱. پژوهش حاضر خلاصه‌ای است از پایان‌نامه تحصیلی نگارنده با این مشخصات:
عباس حسینی. *بچه‌خوانی زمینه‌ای برای آشنایی بیشتر دیداری و شنیداری عامه مردم با فرهنگ عامیانه ایرانی* (پایان‌نامه کارشناسی ارشد نقاشی، با راهنمایی دکتر سیدحسین شهرستانی و استاد کامران فانی). تهران: دانشگاه هنر، شهریور ۱۳۸۷ (منتشر نشده). از استادان ارجمند آقای دکتر سیدحسین شهرستانی و استاد کامران فانی بابت راهنمایی‌شان و نیز آقای اولریش مارزولف و بنیاد پژوهشی تاریخ ادبیات کودکان ایران بابت همراهی و همکاری‌شان سپاس‌گزاری می‌کنم.

۲. جمشید بهنام، *ایران و اندیشه تجدد*، ۲۳.

۳. برای اطلاع بیشتر از تاریخ چاپ در ایران، نک: شهلا بابازاده، *تاریخ چاپ در ایران*؛ عباس حسینی، *بچه‌خوانی زمینه‌ای برای*

آشنایی بیشتر دیداری و شنیداری عامه مردم با فرهنگ عامیانه
ایرانی (پایان نامه کارشناسی ارشد نقاشی)؛

Marzolph, *Narrative Illustration in Persian
Lithographed Books.*

۴. عبدالوهاب اصفهانی (ف ۱۲۴۴ق)، ملقب به معتمدالدوله و متخلص
به نشاط، از فاضلان و شاعران و خوشنویسان قرن سیزدهم و از
مقربان دربار فتح علی شاه قاجار است.

۵. محمدجعفر محجوب، «مطالعه در داستان‌های عامیانه فارسی»، ۷۹.

۶. محمدجعفر محجوب، نقل شده در: علی بلوک‌باشی، «در فرهنگ خود
زیستن و به فرهنگ‌های دیگر نگریستن»، ۵۳؛ نیز محمدجعفر
محجوب، ادبیات عامیانه ایران، مجموعه مقالات درباره افسانه‌ها و
آداب و رسوم مردم ایران.

۷. نادر ابراهیمی، مقدمه‌ای بر مصور سازی کتاب کودکان، ۴۷.

8. Marzolph, *Narrative Illustration in Persian
Lithographed Books*, 4;

محمدی و قایبی، تاریخ ادبیات کودکان، ۳: ۴۵؛ سیدعلی کاشفی
خوانساری، «بچه‌خوانی‌های قرن سیزدهم»، ۸۴؛ مریم بابی،
«بچه‌خوانی‌ها».

۹. کاشفی خوانساری، «بچه‌خوانی‌های قرن سیزدهم»، ۸۴.

۱۰. در بخش کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه ملی ایران، برخی از
کتاب‌های بچه‌خوانی که در فهرست حاج موسی آمده است
وجود ندارد؛ مانند ناز و نیاز، رعنا و زیبا، نصاب ترکی، احمد
جولا. در مقاله حاضر، در خصوص کتاب ناز و نیاز از تصاویری
استفاده شده است که آقای اولریش مارزولف از کتابخانه برلین در
اختیار نگارنده قرار دادند. در خصوص کتاب رعنا و زیبا هم از
تصاویر و نسخه فتوکپی موجود در بنیاد پژوهشی تاریخ ادبیات
کودکان ایران استفاده شد.

11. Marzolph, *Narrative Illustration in Persian
Lithographed Books*, 269.

۱۲. صادق هدایت، نبرگستان، ۱۸.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی